

धरणग्रस्त विस्थापितांच्या पुनर्वसन समस्यांचा अभ्यास

(विशेष संदर्भ : पिंपळगाव जोगे धरण, तालुका जुन्नर आणि डिंभे धरण

तालुका आंबेगाव)

वाय. एम.पलघडमल & एस. आय.कुंभार, Ph. D.

^१विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) संशोधक विद्यार्थ्या

^२सहयोगी प्राध्यापक, भारती विद्यापीठ अभिमत विश्वविद्यालय, पुणे

Abstract

विकास योजनांमध्ये महत्त्वाचा घटक म्हणजे रस्ते बांधणी आहे. रस्ते बांधणीमुळे दळणवळण जलद गतीने होऊन व्यापारास मोठ्या प्रमाणात चालना मिळत आहे. त्यामुळे आर्थिक सुबत्ता येण्यासाठी पोषक वातावरण तयार झालेले आहे. रस्तेबांधणीमध्ये आजच्या काळाची वाहनांची संख्या यांचा विचार करून ४ लेन, ६ लेन किंवा त्यापेक्षाही अधिक रुंदीचे रस्ते बांधणे व त्याचा सतत विस्तार करणे ही निकडीची गरज आहे आणि ह्या प्रकल्पांसाठी मोठ्या प्रमाणावर जागेची आवश्यकता लागत असते म्हणूनच रस्त्यांची निर्मिती करण्यासाठी त्या मार्गात येणाऱ्या लोकांच्या जमीनी, घरे, नैसर्गिक संपत्ती याचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होत असते. बहुतांश लोकांना आपली जमीनी घरे ही सोडून द्यावी लागतात व वेगळ्या ठिकाणी जावून रहावे लागते. देशाचा विकास करावयाचा असेल तर धरणे बांधकाम, विजनिर्मिती, रस्तेबांधणी, अणुऊर्जा प्रकल्प मोठ्या उद्योगांची स्थापना हे प्रकल्प हाती घ्यावेच लागतील व ते उभारण्यासाठी लोकांचे विस्थापन करणे ही महत्त्वाची बाब आहे. कोणताही विकासात्मक उभारणी प्रकल्प उदा. धरणे हे राष्ट्राच्या विकासाचे मानक

मानले जाते. ह्या प्रकल्पामुळे आर्थिक सुबत्ता निश्चितपणे येते, परंतु प्रकल्पासाठी विस्थापीत झालेल्या कुटुंब व लोकांसमोर मोठे संकटे व प्रश्न निर्माण होतात.

संशोधना सा वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव तालुक्यातील डिंभे आणि जुन्नर तालुक्यातील पिंपळगाव जोगे या धरणक्षेत्रामुळे पुनर्वसन झालेल्या कुटुंबाना पुणे व अहमदनगर पुनर्वसन केलेले आहे.

त्यामुळे संशोधक या गावातील पुनर्वसित कुटुंबाचा संशोधनासाठी उपयोग केला आहे. अभ्यासक्षेत्रातील प्रकल्पग्रस्त हे जरी आदिवासी व दुर्गम भागातील जरी असले तरी त्यांच्या प्रश्नांची दखल/तीव्रता ही कमी जास्त प्रमाणाची आहे. त्यामागील सुक्ष्म त्रुटींचा अभ्यास व्यापक प्रमाणात करण्यात आलेला आहे.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

१ . प्रस्तावना

विस्थापितांचे पुनर्वसन शासन निर्णय/धोरण/कायदे यांच्या अधिनराहून करणे/होणे गरजेचे आहे. परंतू त्या करीता मूल्यमापन पद्धती/यंत्रणा कार्यरत नसल्याचे दिसून येते. प्रामुख्याने विस्थापित झालेल्या आदिवासी व मागास-दुर्बल घटकातील व्यक्तींचे प्रश्न, ठळकपणे नमुद करून त्यांच्यावर संशोधकाने प्रकाश टाकला आहे. मुख्यतः वे संशोधक सदर संशोधन अभ्यासाद्वारे अभ्यासक्षेत्रातील धरणग्रस्तांचे विस्थापन व त्यामुळे उद्भवलेले प्रश्न यांचा अभ्यास केला आहे. नियमानुसार धरणग्रस्तांचे विस्थापितांचे प्रामुख्याने दोन प्रकारे पुनर्वसन करणे अपेक्षित आहे, परंतु सदर शासन नियमाला रितसर बगल देऊन, विस्थापितांच्या प्रश्नांकेंद्र भागी न ठेवता/विचार करता मनमानी पद्धतीने काम उरकण्याकरिता त्यांचे पुनर्वसन

केले जाणे ते पुढे जाऊन विस्थापितांच्या जीवनापुढे प्रश्नचिन्हच उभे करते. त्याकरिता जबाबदार असलेली सर्व शासकीय, निम-शासकीय व खाजगी यंत्रणा एकमेकांच्या हाताहात घालून विस्थापितांच्या प्रश्नांचे निरसन न करता प्रकल्प कामे लावणे हेच त्यांचे लक्ष्य असते

२. साहित्याचे अध्ययन

डॉ. भारत पाटणकर- प्रसिद्ध लेखक व प्रकल्पग्रस्त चळवळीचे नेते यांनी आपल्या कृष्णाखोऱ्याचे पाणी या पुस्तिकेत राबणाऱ्या जनतेचा पर्याय (१९९७) भारतासारख्या मोठ्या देशात अर्ध्याहून अधिक धरणे महाराष्ट्रात आहेत, विकास विस्थापितांचे पुनर्वसन ह्या मुद्यांवरील विविध अंदोलने देखील महाराष्ट्रात झालेली आहेत. या सर्वांची दखल घेत राज्य सरकारने १९७६ साली प्रथमच पुनर्वसन कायद्याची अंमलबजावणी केली. चळवळीतील नेते, लोकांनी 'आधी पुनर्वसन मग धरण' हा मुद्दा लावून धरला व त्यावर स्थिर राहिले परंतु कधीही धरण विरोधी भूमिका घेतली नाही. इ.स. १९५९-६० च्या काळात बांधल्या गेलेल्या कोयना व पानशेत धरणातील पुनर्वसितांचे अध्यापही पुनर्वसन पूर्ण झालेले नाही. या कायद्यामध्ये विस्थापनाचा कमीत कमी परिणाम ठेवण्यावर भर दिला गेला.

पाणी साठा वाढविण्यासाठी मोठे धरण बांधण्याऐवजी छोटी-छोटी अनेक धरणे बांधावित त्यामुळे पाणी साठा ही वाढेल व जास्तीत जास्त लोकांना फायदा मिळून पुनर्वसनाचे परिणाम कमीत कमी लोकांना सोसावे लागतील. तसेच या सिंचनासाठी छोट्या सिंचन योजना निर्माण केल्यास

त्याचा अधिक चांगला परिणाम होऊ शकतो. सरकारचा मोठ्या बांधण्याचा हट्ट कायम आहे परंतु असे मोठे धरण बांधले गेले तर सरकारने त्वरीत पुनर्वसन केल्यास सरकार आपली विश्वासहर्ता पुन्हा स्थापित करू शकते. तसेच बांधकाम सुरू करण्यापूर्वी विस्थापित लोकांचे पुनर्वसन सुरू करावे असे सूचविले आहे.

महाराष्ट्र जल विभागाच्या सिंचन आयोग अहवालात अध्यक्ष माधवराव चितळे (१९९९) सिंचन प्रकल्पातील जनतेचे पुनर्वसनाबाबत महाराष्ट्र सिंचन आयोगाने केलेल्या शिफारशींचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. १९६६ च्या प्रकल्प बाधित व्यक्तित्तेचे पुनर्वसन कायद्यांच्या अहवालात सूचविल्याप्रमाणे महसूल व सिंचनांबाबतच्या तांत्रिक बाबी हाताळण्यासाठी अवघड जात असल्याने महसूल खात्यामार्फत प्रतिनियुक्तीद्वारे अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका करून महसूल व सिंचन ह्या बाबी हाताळल्या जाव्यात या अहवालात असे ही सूचविण्यात आले आहे की, प्रकल्पग्रस्तांना जमिन, निवासी घरे व इतर मालमत्तांपासून मिळणारी नुकसान भरपाई आणि इतर पुनर्वसनाच्या बाबी जसे नविन वसाहतींमध्ये सामाजिक सुविधांची तरतूद १ वर्षांच्या आत पूर्ण करावी तसेच प्रत्येक प्रभावित कुटुंबासाठी किमान २५ चौ.मि. जागा विनामूल्य पुरविली जावी. जेणे करून त्यांचे जीवन पुढे सुरळीतपणे चालू राहू शकते. त्याचबरोबर प्रभावित कुटुंबातील किमान एक पात्र व अनुभवी व्यक्तीला रोजगार उपलब्ध करून दिला जावा. सिंचन प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या व्यक्तींना शासकीय अनुदानित संस्था, सहकारी संस्था, महापालिका,

महामंडळे औद्योगिक केंद्रे, शाळा व महाविद्यालये यामध्ये नोकरी द्यावी. तसेच लाभक्षेत्रामधील साखर कारखान्यांना मोठ्या लाभ मिळालेला आहे. त्यामुळे साखर कारखान्यांमध्येही नोकरी विषयाची तरतूद करता येईल. शेवटी अहवाल असे सूचवितो की, स्थानिक सल्लागार समितीच्या देखरेखी खाली व मार्गदर्शनाखाली अराजकीय, अशासकीय, ज्ञानी, सामाजिकदृष्ट्या बांधिल व सेवा देणाऱ्या व्यक्तींच्या मार्गदर्शनाखाली पुनर्वसन अधिकाऱ्याने कार्य करावे यामुळे प्रकल्पग्रस्तांच्या मनात शासनाबाबत असलेला अविश्वास कमी करता येईल व हे प्रकल्पग्रस्तांना सुनिश्चित करणे सर्वात महत्त्वाचे आहे.

विनायक एम. देशपांडे यांनी २००२ साली राष्ट्रीय परिषदेमध्ये सादर केलेल्या शोध पत्रिकेमध्ये “प्रकल्प प्रभावित लोक-एक आर्थिकदृष्टिकोन” ह्या शोध पत्रिकेमध्ये लेखकांने मांडणी केली आहे की, पुनर्वसनाची पारंपारिक संकल्पना अपूरी आहे. प्रकल्प ग्रस्तांचे भौतिक पुनर्वसन करून चालणार नाही तर त्यात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक व इतर पैलूंचा ही विचार व्हावा. प्रकल्पग्रस्त लोकांना ह्या भावनांचा सामना करण्यासाठी मदत केली गेली पाहिजे. विस्तारणासाठी योजना तयार करणारे सक्षम असणे आवश्यक आहे कारण विस्थापित लोक एक नविन प्रकारचे जीवनसंक्रमण करत असतात त्यामुळे त्यांच्या पारंपारिक ज्ञानाचा आदर करा व त्यांचा दृष्टिकोन समजून घ्यावा. पुरेसे आणि योग्य पुनर्वसन हा पुनर्वसन धोरणाचा महत्त्वाचा पैलू असावा. भूसंपादन कायद्याच्या व्याप्ती व तरतूदी

अतिशय अपुऱ्या आहेत असे काहींचे मत आहे वर्तमान वास्तविकता समस्या आणि प्राधान्यक्रम द्यावा. कारण विस्थापितांच्या स्थायी जीवनात हस्तक्षेप करणे व ते नष्ट करण्याचा अधिकार नाही. आर्थिक बाबींचा विचार करतांना पुनर्वसनाची भरपाईची रक्कम निश्चित करण्यासाठी मार्ग विकसित करणे गरजेचे आहे. स्पर्धात्मक बाजारात नुकसान भरपाई, आर्थिक मूल्ये निश्चित करण्यासाठी त्यांच्या संस्कृती, उपासनेची ठिकाणे, संस्कार ह्याचा विचार व्हायला हवा आहे. त्यानंतर लेखकाने भरपाईच्या चार वेगवेगळ्या पद्धतींवर मनन केले. गमावलेल्या मालमत्तेसाठी रोख मोबदल्याबद्दल त्यांनी सांगितले की, प्रथा व अकृषी जमिनीचा अपुरेपणा असल्यामुळे पुनर्वसनाच्या आधारित धोरणावर गंभिर लक्ष देणे गरजेचे आहे. प्रभावित लोकांचे पुनर्वसनानंतरचे जीवन यासाठी मानक ठरविणे गरजेचे आहे. विस्थापितांना प्रकल्पाच्या वेळेनुसार अंमलबजावणीसाठी मदत करणे, पण आर्थिक विश्लेषण आणि संस्थात्मक दृष्टीकोन विश्लेषण करणे भरपाईची रक्कम अमंलात आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

डॉ. व्ही. व्ही. देवासिया यांची शोध पत्रिका, विषय- विस्थापन, पुनर्स्थापना व सामाजिक कार्य (विशेष संदर्भ विदर्भ २००२) ह्या विशेष संदर्भीय शोध पत्रिकेमध्ये लेखकाने मांडले आहे की, प्रकल्प प्रभावीत लोकांच्या समस्या ह्या पूर्णपणे आर्थिक नाहीत परंतु सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक समस्या देखील तितक्याच महत्त्वाच्या आहेत. विस्थापनामुळे लोकांचा समुदाय, नातेसंबंध पूर्णपणे विस्कळीत होतात त्यामुळे त्याचा

परिणाम विस्थापितांच्या जीवनावर होत असतो. विस्थापित लोकांमध्ये अलिप्तपणाची भावना, कमजोरी व सांस्कृतिक एकात्मिकता गमावून बसण्याची संभावना आहे. म्हणूनच पुनर्वसनाचे धोरण हे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, मानसिक व अध्यात्मिक घटकांवर आधारित असावे. याचा लाभ निश्चितपणे विस्थापितांच्या मनात एकात्मिकता भावना, शाश्वत उत्पादन, संसाधित विकासाची भावना निर्माण होवून स्वतःचा विकास साधण्याचे बळ निर्माण होईल.

लेखक पुढे असे म्हणतात की, सामाजिक कार्यकर्ते विशेषतः समूहातील कामगार आणि समुदाय विकास कार्यकर्ते यांनी भूमिका बजावली पाहिजे कारण त्यांच्या आधाराने संस्थात्मक माध्यमांचा पाठिंबा मिळविणे, संसाधनांची जुळवाजुळव व स्वतःचा विकास यामध्ये लोक यशस्वी होऊ शकतात. तसेच समुदाय विकास कार्यकर्त्यांनी विस्थापित लोक, राज्यकर्ते व शासन यांच्याशी संवाद निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे. पुनर्वसन धोरणामध्ये पुनर्स्थापना करण्याचे उद्देश असणे आवश्यक असते. पुनर्वसन हे सामाजिकदृष्ट्या, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असणे गरजेचे आहे यात राज्यशासन, अशासकीय संस्था यांची आर्थिक मदत महत्त्वपूर्ण आहे. सामाजिक कार्यकर्त्यांने पुनर्वसन धोरणाची तरतूद लोकाभिमुख निकषावर आधारित असावी. ह्या योजनांमध्ये न्याय्य भरपाई, शारिरीक हस्तांतरण, गृहनिर्माण, गरिबी निर्मुलन कार्यक्रम व इतर विकास या विषयी निष्पक्ष तरतूदी असणे आवश्यक आहे.

त्याचबरोबर पुनर्वसीतांना आर्थिक संच प्रदान, जमिन सुधारणा, सिंचन, सुधारित पिक पद्धतीची निवड, वाढीव कृषी उत्पादन, पुनर्वनीकरण, रोजगार निर्मिती, व्यावसायिक प्रशिक्षण, बिगरशेती रोजगार आणि इतर प्रकारच्या स्थायी उत्पन्नासाठी उपक्रम निर्मिती ह्या गरजा सामाजिक कार्यकर्त्यांने समजून घेण्याची गरज आहे.

लेखकाने असा निष्कर्ष काढला की, पारंपारिक पद्धतीचा वापर करून पुनर्वास करणे हा पायाभूत सुविधांमधील दुय्यम सामाजिक घटक म्हणून आवश्यक आहे. सामाजिक कार्यकर्त्यांनी सरकारवर दबाव आणला पाहिजे आणि संबंधित संस्थांमध्ये अडचणी टाळण्याचा एक उत्कृष्ट दृष्टिकोन व सामाजिक-आर्थिक आणि पर्यावरणीय घटकांना प्रभावीपणे संबोधित करून पुनर्स्थापना केली जावी. प्रकल्प ग्रस्ताना अशा परिस्थितीपासून सावध करणे, संपूर्ण पुनर्वसन प्रकल्पाचा सल्ला प्रभावीत लोकांना देणे व प्रकल्पग्रस्तांना नवीन तडजोडींमध्ये समायोजित करण्याचा प्रयत्न करावा.

३. अभ्यास विषयाची उपयुक्तता

ह्या अभ्यासामुळे शासन स्वयंसेवी संस्था संघटना यांना पुनर्वसन करताना कोणकोणते सुक्ष्म मुद्दे विचारात घेवून पुनर्वसन केले जावे याबाबत मार्गदर्शक सुचना देता येतील तसेच या प्रश्नाच्या मुळ कारणांचा ही अभ्यास यामध्ये मांडलेला आहे. त्यामुळे पुढील काळात प्रकल्पाग्रस्तांच्या मानसिकतेचाही विचार करून व शास्त्रीय, तांत्रिक व सध्यस्थितीला अशा मार्गदर्शक सुचना करणे. सदर संशोधनातून प्रकल्पग्रस्तांच्या प्रश्नांची तिव्रता

धोरणकर्त्यान पर्यंत पोहचविणे. प्रकल्पग्रस्तांच्या चळवळीला धोरणात्मक योगदान देणे, शासकीय प्रणाली व कायदे यांची योग्य ती सांगड घालून भविष्यातील प्रकल्पग्रस्तांची पुनर्वसनासाठी आदर्शवत प्रणाली तयार करणे, सकृत/वाजवी व शास्त्रीय तांत्रिक मुद्यांवर आधारित आकृतिबंध देणे, जो कि पुनर्वसितांच्या फायद्यांचा असेल व प्रकल्पामुळे उपयुक्त ठरेल.

४. अभ्यास संशोधनाची उद्दिष्टे

१. धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसना मुळे निर्माण समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. संकलीत करण्यात आलेली प्राथमिक माहितीच्या आधारे धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाच्या आदर्शवत पुनर्वसन प्रारूप सुचविणे च्या

५. संशोधन पद्धती

या अभ्यासासाठी दोन्ही धरणग्रस्तांच्या समस्यांचा अभ्यास सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक या निकषांच्या आधारे करण्यात आलेला आहे. धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाच्या कार्यात होत असलेली दिरंगाई तसेच नकारात्मक भूमिकेमुळे मोठ्याप्रमाणावर सामाजिक व आर्थिक प्रश्न निर्माण होत आहेत. या प्रश्नांमुळे धरणग्रस्त कुटुंबांची संस्कार उद्ध्वस्त झालेली दिसून येतात. धरणाच्या लाभ क्षेत्रामधील शेतकरी व धरणाच्या जलाशयात जमिन गेल्यामुळे विस्थापित झालेल्या शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास या संशोधनात करण्यात आलेला आहे. यासाठी पिंपळगाव जोगे व डिंभे धरण क्षेत्रातील धरणग्रस्तातील पुनर्वसनाचा अभ्यास करण्यात आलेला

आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे.

६. नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी साधा यादृचिक नमुना निवड पद्धती चा अवलंब करण्यात आलेला आहे. पिंपळगाव जोगे धरण, ता. जुन्नर येथील धरण क्षेत्रातील २०० विस्थापित कुटुंबे आणि डिंभे धरण ता. आंबेगाव, जिल्हा पुणे या धरण क्षेत्रातील २०० विस्थापित कुटुंबे अशी एकूण ४०० विस्थापित कुटुंबाची निवड करण्यात आलेली आहे. या दोन्ही धरण क्षेत्रामध्ये 'महादेव कोळी' या आदिवासी जमातीची दाट लोकवस्ती आढळते. आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत आदिवासी उपयोजना व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील गावांचा समावेश होतो. त्यामुळे बहुतांशी विस्थापित कुटुंबे ही आदिवासी जमातीची आहेत. या बाधित क्षेत्रातील कुटुंबांची निवड करून मुलाखत अनुसूची द्वारे तथ्य संकलन करण्यात आलेले आहे.

आंबेगाव तालुक्यातील १४ आणि जुन्नर तालुक्यातील ११ गावांमधून एकूण ४०० प्रकल्प विस्थापित कुटुंबाची निवड करण्यात आलेली आहे. ही गावे आदिवासी बहुल असल्याने या ठिकाणी कोळी महादेव या जमातीची घनता मोठ्या प्रमाणावर होती. सर्वप्रथम धरणग्रस्त झालेल्या कुटुंबाची माहिती संशोधकाने पुनर्वसन व पाटबंधारे विभागाकडून मिळविली. त्या आधारे प्रत्येक धरणक्षेत्रातील २०० कुटुंबांची निवड अभ्यासासाठी करण्यात आलेली

आहे. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी मुलाखत अनुसूचीचा वापर करून प्रकल्प बाधित कुटुंब प्रमुखांच्या मुलाखती घेण्यात आलेल्या

७. विषयांची व्याप्ती :

प्रस्तुत संशोधन हे पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव व जुन्नर तालुका डिंभे व पिंपळगाव जोगे या धरणांचे पुनर्वसन झालेल्या पुणे व अहमदनगर जिल्ह्यातील तालुक्यामध्ये पुनर्वसन झालेल्या गावापुरते मर्यादित आहेत. डिंभे धरण हे आंबेगाव तालुक्यात बांधलेले आहे व या धरणामुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबाचे पुनर्वसन मूळगावापासून ५० ते १०० किलोमीटर लांब असलेल्या अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर व शिरूर गावामध्ये झालेले आहे, जे कि कमी आदिवासी व दुर्गम भागात येते. त्यामुळे संशोधक या गावातील पुनर्वसित कुटुंबाचा संशोधनासाठी उपयोग केला आहे. पिंपळगाव जोगे हे धरण जुन्नर तालुक्यात बांधलेले आहे व या धरणातील प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन त्याच तालुक्यात जवळच तसेच मुळ गावापासून अत्यंत जवळच्या अंतरावर करण्यात आलेले आहे, जे कि जास्त आदिवासी व दुर्गम भागात येते, म्हणून जुन्नर तालुक्यातील हि गावे व ह्या गावातील कुटुंबे यांची निवड अभ्यासासाठी संशोधकाने केली आहे.

अभ्यासक्षेत्रातील प्रकल्पग्रस्त हे जरी आदिवासी व दुर्गम भागातील जरी असले तरी त्यांच्या प्रश्नांची दखल/तीव्रता ही कमी जास्त प्रमाणाची आहे. त्यामागील सुक्ष्म त्रुटींचा अभ्यास व्यापक प्रमाणात करण्यात आलेला आहे. दोन्ही प्रकल्पग्रस्तांच्या जीवनावर झालेला सामाजिक, शैक्षणिक, व

उदरनिर्वाहाच्या परिणांमाचा सुक्ष्म पातळीवर अभ्यास म्हणजेच समाजकार्य संशोधन ह्या शास्त्रीय पद्धतीचा उपयोग करून सर्व समाजकार्य पद्धतींचा व्यापक प्रमाणात उपयोग करून संशोधन प्रश्नांची दाहकता अभ्यासणे.

८. संशोधनाची मर्यादा

प्रस्तुत संशोधन महाराष्ट्रातील पिंपळगाव जोगे धरण आणि डिंबे धरण क्षेत्रापुरते मर्यादित आहे. धरण क्षेत्रामुळे विस्थापित झालेल्या गावांतील कुटुंबांचा अभ्यास या संशोधनात करण्यात आलेला आहे. सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक या तीन गुणक या मर्यादीत घटकांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. विस्थापित झालेल्या कुटुंबांचा राजकीय, मानसिक घटकांचा अभ्यास नमूद अभ्यासामध्ये करण्यात आलेला नाही. त्यामुळे विस्थापित कुटुंबांचा राजकीय विकास आणि मानसिक जडण-घडणीवर प्रकाश टाकता आलेला नाही. विस्थापित झालेल्या कुटुंबियामध्ये बहुसंख्य कुटुंबे ही आदिवासी जमातींची असल्याने त्यांच्या मूळ ठिकाणी झालेला विकास आणि विस्थापित ठिकाणी झालेला विकास याची तुलना नमूद संशोधनात करण्यात आलेली नाही. संशोधकाने मिळालेल्या माहितीच्या आधारे व आकडेवारीवारीवरून निष्कर्ष काढलेले आहेत. विस्थापित झालेल्या कुटुंब प्रमुखांनी प्रामाणिकपणे व खरी माहिती दिली असेल तरच निष्कर्ष खरे ठरतील अन्यथा नाही.

९. माहितीचे विश्लेषण व निष्कर्ष

सारणी क्रमांक : १ पुनर्वसित शेतकऱ्यांना नवीन मिळालेल्या जमीनीचा ताबा मिळविण्यासाठी कोणत्या प्रकारच्या समस्या आल्या त्याबाबतची माहिती संख्या दर्शविणारी सारणी.

जमीनीचा ताबा मिळविण्यासाठी आलेल्या समस्या	वारंवारी ता	टक्केवारी
मुळ मालकाकडून अडथळे	१७९	४४.८
पाण्याची सुविधा नाही	२२१	५५.३
रस्त्याची सुविधा नाही	१६३	४०.८
इतर अडचणी	७९	१९८.१

वरील सारणी १ वरून असे दिसते की, ४४.८ टक्के उत्तरदात्यांना मुळ मालकांकडून निर्माण होणाऱ्या अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते. जमीन कसण्यात मुळ मालकाकडून अडथळे निर्माण केले जातात. ५३.३ टक्के शेतकऱ्यांना शेतीसाठी पाणी नसल्यामुळे शेती करण्यासाठी अडचणी निर्माण झालेल्या आहेत. ४०.८ टक्के कुटूबांना शेतात जाण्यासाठी रस्ते सुविधा नसल्याने शेतजमीन कसण्यामध्ये अडचणी निर्माण होत आहेत.

सारणी क्रमांक २ नवीन पुनर्वसनाच्या ठिकाणी अनोळखी कुटूंब व लोकांमुळे उत्तरदात्याचे जिवनावर होणारा परिणाम याविषयी माहिती

दर्शविणारी सारणी

पुनर्वसित ठिकाणी अनोळखी कुटूंबाचा परिणाम	वारंवारीत T	टक्केवारी
होय	२२१	५५.२
नाही	१७९	४४.८
एकूण	४००	१००.०

वरील सारणी २ वरून असे दिसून येते की, ५५.२ टक्के उत्तरदात्याचे मते नवीन गावात पुनर्वसनाच्या ठिकाणी आजूबाजूच्या गावातील अनोळखी, कुटूंबे व लोकांमुळे त्याचा परिणाम पुनर्वसितांच्या जीवनावर झाला आहे. परंतु ४४.८ टक्के लोकांनी अनोळखी लोकांच्यामुळे जीवनावर परिणाम झाला नाही असे मत नोंदविले.

सारणी क्रमांक ३ नुकसान भरपाई म्हणून मिळालेल्या रक्कमेचा

विनियोग/वापर या बाबतची माहिती दर्शविणारी सारणी

नुकसान भरपाई म्हणून मिळालेल्या रक्कमेचा विनियोग	वारंवारीता
घरबांधणी	३६०
जमिनीची दुरुस्ती	१२४
जनावरे खरेदी	५
औजारे खरेदी	३
दैनंदिन गरजांची पूर्तता	२६७
नवीन जमीन खरेदी	५
मुलांचे शिक्षण	१०
नोकरी	१२
इतर कोर्ट केस पुनर्वसन संबंधित कामे	२१३

टीप : वरील सारणी शासनाकडून मिळालेल्या नुकसान भरपाईबद्दल उत्तरदात्यांच्या एकत्रित मते दर्शविते.

वरील सारणी ३ वरून असे दिसून येते की, नुकसान भरपाई म्हणून मिळालेल्या रक्कमेचा वापर घरबांधणीसाठी केलेल्या उत्तरदात्यांची संख्या ३६० आहे. जमिनीची दुरुस्तीसाठी रक्कम वापरली अशा उत्तरदात्यांची संख्या १२४ इतकी आहे. इतर पुनर्वसनाच्या कामासाठी उदा. कोर्ट केस,

पुनर्वसनाच्या कामासाठी संबंधित विभागात वेळोवेळी जाणे त्यासाठी लागणाऱ्या खर्चासाठी रक्कमेचा वापर करणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या २१३ इतकी आढळून आली. तसेच दैनंदिन गरजांची पूर्तता करण्यासाठी रक्कम वापरलेल्या उत्तरदात्यांची संख्या ही २६७ इतकी असल्याचे आढळून आहे. जनावरे खरेदी, औजारांची खरेदी, नविन जमिन खरेदी, मुलांचे शिक्षण व नोकरीसाठी रक्कम वापरणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या अत्यंत कमी आहे. एकूणच नुकसान भरपाई म्हणून मिळालेल्या मोबदल्याच्या रक्कमेचा वापर घरबांधणी दैनंदिन गरजा, कोर्ट केस, पुनर्वसनाच्या कामासाठी केलेल्या उत्तरदात्यांची संख्या अधिक असल्याचे आढळून आले. कारण पैसा हातात मिळाल्यानंतर त्यावेळी असणाऱ्या अडचणी सोडविण्यासाठी जास्तीत जास्त रक्कमेचा वापर झाल्याचे दिसून आले. म्हणजेच मोबदला म्हणून मिळालेल्या रक्कमेचा उपयोग नियोजन पूर्वक झाला नसल्याचे दिसून येते.

सारणी क्रमांक ४ पुनर्वसनाच्या संदर्भात शासनाच्या उपाययोजना

समाधानकारक आहेत का या बाबतची माहिती दर्शविणारी सारणी

शासनाच्या	उपाययोजनाबाबत	वारंवारीता	टक्केवारी
समाधानकारक			
होय		१५	३.८
नाही		३८५	९६.२
एकूण		४००	१००.०

वरिल सारणी ४ वरून असे लक्षात येते की, पुनर्वसनाच्या संदर्भात शासनाच्या उपाय योजनांच्या बाबतीत असमाधानकारक आहे असे दिसून येते. ९६.२ टक्के लोकांना असे वाटते की, पुनर्वसनाच्या उपाय योजना मध्ये

अनेक त्रुटी कमतरता व अंमलबजावणीच्या पातळीवर अडचणी आहेत त्यामुळे लोक समाधानी नाहीत असे दिसून येते.

१० अभ्यास निष्कर्ष

१. अभ्यासक्षेत्रातील विस्थापित कुटुंबियांना शासनाकडून मिळालेल्या नविन जमिनीचा ताबा मिळविण्यासाठी ७७ टक्के कुटुंबियांना अडचणींना सामोरे जावे लागले आहे, त्यात मुळ मालकाकडून अडवणूक करणे, रस्त्यांची सुविधा, पाण्याची उपलब्धता ह्या प्रमुख कारणांचा समावेश असल्याचे दिसून येते.
२. अभ्यासक्षेत्रातील पुनर्वसितांना नविन जमिन ताब्यात मिळाल्यापासून प्रत्यक्ष उत्पादन होईपर्यंत १ वर्षापेक्षा जास्त कालावधी लागलेल्या धरणग्रस्त विस्थापित कुटुंबियांची संख्या ६५ टक्के असल्याचे दिसून येते.
३. अभ्यासक्षेत्रातील कुटुंबाना प्रत्यक्ष जमिनीचा ताबा मिळाल्यापासून नविन जमिनीत प्रत्यक्ष पिक घेईपर्यंतच्या कालावधीत आर्थिक नुकसान असल्याचे निदर्शनास आले तसेच त्या दरम्यान झालेल्या आर्थिक नुकसानीची भरपाई शासनाकडून मिळाली नाही असे दिसून येते.
४. अभ्यासक्षेत्रातील पुनर्वसनाच्या संदर्भात शासनाच्या उपाययोजना, पुनर्वसितांच्या मते समाधानकारक नसल्याचे मत नोंदविले आहे.

११.सुचना

१. धरण बांधकाम सुरु करण्यापूर्वी विस्थापित लोकांचे पुनर्वसन सुरु करावे.
'प्रथम पुनर्वसन व नंतर धरण' या धोरणाची तंतोतंत अंमलबजावणी करावी.
२. सर्व प्रकल्पग्रस्त कुंटुबांना त्यांची जमिन अधिग्रहण केल्यानंतर त्वरीत धरणग्रस्तांचे दाखले देण्यात यावेत.
३. पुनर्वसनाचे पुनर्स्थापनेच्या ठिकाणी विस्थापनाचे विकल्प निवडण्यासाठी लोकांचा सहभाग असावा.
४. भूसंपादन ते नवीन जमिनीत पिक घेणे ह्या मधील कालावधीसाठी विलंब नुकसानीच्या मोबदल्याची तरतूद करण्यात यावी.
५. पुनर्वसन भूसंपादन ह्याची प्रलंबिल प्रकरणे तातडीने सोडविण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रनेची स्थापना करावी.

१२ संदर्भ

देशमुख दत्ता (१९९९), महाराष्ट्र पाणी परिषद, (प.व.)

देवासिया व्ही. व्ही. (२००२), विस्थापन पुनर्स्थापना व सामाजिक कार्य,
शोधपत्रिका

पाटणकर भारत (१९९७), कृष्णा खोऱ्याचे पाणी राबणाऱ्या जनतेचा पर्याय,

जोशी बी. एल., विस्थापित समस्या आणि पुनर्वसन, शोधपत्रिका

चोळकर पराग (१९८९), मोठी धरणे, पर्यावरणीय व सामाजिक-आर्थिक दुष्परिणाम,
परिसर प्रकाशन, पुणे

शिंगणापुरे विजय (२००२), प्रकल्प प्रभावित लोक- सामाजिक विकास आणि
समाजकार्य, राष्ट्रीय परिषद, गोसी खु.

देशपांडे शिरीष व कोमावार एस.आर (२००२), विस्थापन, मदत व पुनर्वसन-
कायद्याची गरज, शोधपत्रिका.

सरोदे टी. एम. (२००२), विस्थापितांच्या समस्या व पुनर्वसन, शोधपत्रिका.